

L'ONOMÀSTICA EN LA LITERATURA POPULAR CATALANA A L'ARAGÓ

Artur QUINTANA I FONT

Des de 1988 fins a 1993 dos equips, formats en part per les mateixes persones, han recollit un ampli corpus de literatura popular a les comarques de llengua catalana de l'Aragó. Es tracta dels reculls següents, ambdós actualment en premsa: *Lo Molinar. Recull de literatura popular catalana del Matarranya i Mequinensa*, a cura de Lluís Borau, Hèctor Moret, Artur Quintana i Carles Sancho, i de *Bllat colrat! Recull de literatura popular catalana de la Ribagorça, la Llitera i el Baix Cinca*, a cura de Lluís Borau, Glòria Francino, Hèctor Moret i Artur Quintana. I és a partir d'aquests materials que he redactat el present article. Els topònims que s'hi troben procedeixen majoritàriament de les comarques d'on són els textos aplegats, així com d'una zona de 25 a 30 quilòmetres d'amplada, a tot el llarg de les comarques veïnes, llevat de les del nord, on l'abrupta frontera geogràfica dels Pirineus, a la qual se suma en part l'estatal, fa que només hi figurin dos topònims d'aquesta àrea: la Val d'Aran i Vielha. Les referències globals a França són freqüents, però només hi trobo dos topònims concrets: Montpeller i el Puig de França (Lo Pueg d'Alvernha). Quant a la resta de l'Aragó el nombre de topònims citat és prou escàs, llevat de Saragossa i el Pilar, que surten algunes vegades, només s'esmenten un, màxim dos cops, Calataiut, Daroca, Osca i Terol. Més freqüents són els topònims de la resta del domini lingüístic català, especialment del Principat: Arenys de Mar, Barcelona —amb el monument a Colon, La Font del Gat i el Parc—, Figueres, Igualada, Manresa, Mataró, Montserrat, Reus i Tarragona; altrament només s'hi troba Andorra, Castelló, Mallorca i València, veg. també ací la tirallonga toponímica de la pàg. 18. De zones més allunyades només Madrid i Be(t)lem són citats amb alguna freqüència, mentre que els altres topònims (Berlín, Biscaia, Caçorla, Filipines, l'Havana, Llombardia, Màlaga, Melilla i Roma) només surten un o dos cops. Hi ha, doncs, una clara tendència a situar els textos de la literatura popular en un territori ben conegut dels receptors. Pel que fa l'antroponímia l'actitud és semblant: hom fa servir més que res personatges ben coneguts, molt sovint trets de la Bíblia, el Santoral o propis de la comarca. Quan no pertanyen a cap dels tres tipus esmentats se'ls sol donar alguns dels noms més usuals fins a la dècada dels cinquanta/seixanta d'aquest segle: Josep, Joan, Anton, Maria... Sovint només la literatura popular manté els noms de fonts catalans, substituïts a l'Aragó per llurs equivalents castellans.

L'onomàstica és fa present en tots els gèneres de la literatura popular, si bé la seua presència més gran o més petita varia en funció de les característiques de cada un

d'aquests gèneres. Passo ara a exposar-ho seguint l'ordre narrativa-teatre-cançoner-enigmística-refranyer i fraseologia.

Tot i que la rondalla sol evitar la referència toponímica concreta, alguns contaires, en general per a donar més versemblança a la narració, o per a atraure l'auditori amb la intimitat dels indrets coneguts, fan servir topònims molt locals, o a tot estirar comarcals en llurs textos. Així la rondalla del ferrer i la mort (número 330A del catàleg d'Antti Aarne i Stith Thompson: *The types of the Folktale*. Helsinki 1964 i que cito AT), que al Matarranya es conta sense cap localització, esdevé *Lo ferrer de Saganta* a la Ribagorça, o el conte de *Les Bruixes de Toloja* (AT 503), sentit a la Torre de Vilella, al Matarranya, on l'acció principal se situa precisament el tossal de Toloja, a la riba esquerra del Guadallop i on s'esmenta també Calanda i Xiva de Morella, indret i localitats properes, o relativament properes, de la Torre de Vilella. Però tot plegat és prou excepcional i les referències toponímiques, com escau a la rondalla, hi són escasses. Més presència hi té l'antroponímia amb creació de noms tipificadors del personatge central de la rondalla: és el cas ben conegut del conte de la *Ventafocs* (AT 510), anomenat ací de la *Cendrolera* o *Cendrillera*, *Cendrollera*, *Cendrolina* i reduplicacions del tipus *Cendrolera*, *Mendrolera*, i el del *Patufet*, i altres. També són motivats els antroponims d'algunes antirondalles, com ara la següent, recollida a Favara:

Lo quiento¹ de Cagotis i Mingotis

—*Me dónes llicència pa contar un quiento?*

—*Sí.*

—*Cagotis, Mingotis i Pacència se'n van anar a minjar figues i van puïar a la figuera. A la punta va puïar Cagotis, més enta avall Mingotis, i a la tronca se va posar Pacència. De tantes que se'n van minjar els va donar cagarrines. Cagotis es cagava a la boca de Mingotis, Mingotis a la boca de Pacència.*

—*I Pacència?*

—*A la boca de qui m'ha donat llicència.*

Quant a les facècies és evident el més gran afany del narrador per a donar-hi versemblança. I d'ací, doncs, que moltes tinguen una localització i uns antroponims reals, o si més no, en aquests darrers casos, plausiblement reals: lo tio Vicent d'Icart de Mont-roig, Ramon de Casaltó de Llaguarres, lo sastre d'Esplús, lo rector de Vallfogona, el capellà Castrossit, etc. En bastants de casos l'etimologia popular del topònim suggereix la facècia. És el cas, ben conegut a la Llitera i a la Baixa Ribagorça a partir del topònim Tamarit:

A Tamarit ere una pagesa, uns pagesos que se'ls hi va morir un bou. I llavors, pués al final van decidir de llaurar, de llaurar posant un bou, i el marit a l'altre. I mentres anaven llaurant, pués la dona:

—*Ta, bou! Ta, marit!*

I va passar un i va dir:

—*Com se diu el lloc?*

I la dona:

—*Ta, marit!*

—*Ah, mira, es diu Tamarit (Versió de Casserres).*

O la d'Estopanyà, ((d) estopa (,) n'hi ha), o Bonansa (bona ansa), Capdella (capdella, nena, capdella), Pilzà (pilçà, mal moixó), etc. En alguns casos és la motada d'un poble determinat que genera la facècia. Així els de Queixigar són anomenats mussols i en preguntar un de Queixigar a un d'un altre poble si li portarà algun mussol de la fira, aquest li contesta:

—*Pués si en vo(l)s tinre una pareja no me'n cal baixar més que un.* (Recollida a Queixigar).

En altres exemples és la facècia aplicada a una localitat que ha creat el malnom dels habitants d'aquesta. Així la bertranada coneguda pertot arreu dels qui fan pujar un ruc al campanar, lligant-li una corda al coll i estirant, perquè s'hi mengi una herba, però que només aconsegueixen d'ofegar l'animal, s'atribueix amb insistència als de Gia, a l'Alta Ribagorça, fins a tal punt que els habitants d'aquest poble són anomenats cardigassos, per culpa del cardigàs que volien fer menjar al ruc. Moltes de les bertranades se solen atribuir a un poble determinat que varia segons la comarca: així al Matarranya les solen atribuir al Mas de Barberans i en alguns casos a la Pobleta, a la Ribera de Cinca els de Saidí ho atribueixen a Vilella, i els d'aquesta darrera vila ho fan als de Saidí, i en alguns casos ambdós localitats les diuen de Fraga. Però on tenen més difusió les bertranades és a la Llitera i a la Ribagorça, que se solen atribuir als de l'Estall, en alguns casos als de Güel, i al nord als de Gia. L'atribució de les bertranades als de l'Estall és tan freqüent que el topònim ha acabat per designar el gènere: bertranada es diu *qüento de l'Estall* a la Ribagorça.

A les facècies s'aprofita també el joc de mots amb topònims, com és el cas del guerxo que fa burla del borni dient-li que si ve de Tortosa i l'altre li replica que si ell ve de Biscaia. (Versió recollida a la Freixneda, al Matarranya, on borní és tort i guerxo bisco). El joc onomatopèic és la base de la facècia, prou difosa, del corb que té un formatge a la boca (AT 57) i que en preguntar-li la guineu d'on és, ell li respon amb un topònim (Albocàsser al sud, Palo, Pamplona i Barbastro al nord) que l'obliga a obrir la boca. Quan més tard el corb prova de fer el mateix amb la guineu, aquesta li respon amb un topònim que li permet de mantenir les dents ben tancades (Tírig al sud, Renyín i Alcanyís al nord). Semblantment s'esdevé amb els antropònims que trobem en casos de jocs de mots, com per exemple la facècia, recollida a Calaceit, del predicador que cobra segons el nombre de vegades que anomena Sant Roc i que acaba el sermó dient que fins i tot les granotes diuen «Roc, roc, roc!», o la dels dos vicaris que fan una juquesca a veure qui anomenarà més sovint durant la missa la corresponent majordona, anomenades respectivament (A)polònia i Inés; i mentre l'un no para de dir *po l'òmia saecula saeculorum*, l'altre s'esgargamella dient *in excelsis Deo*.

El bilingüisme i l'especial situació de frontera dels territoris ací estudiats es reflecteixen en alguna facècia: a una minyona de Colls, a la Ribagorça, en preguntar-li al ball un mestre en castellà per la vila d'on és ella, li respon que de Cuellos (Pont de Montanyana). Però la facècia més característica és la de l'origen del català, anomenat a l'Aragó sovint amb el terme infamant de xapurriau: Nostre Senyor, de vegades també una vella, van ensenyant les llengües pel món i en arribar a la frontera entre el català i el castellà a l'Aragó solen estar cansats i diuen als pobles de llengua catalana que

parlen com puguen i per això parlem tan mal.² En el cas dels pobles fronterers de la vall del Bergantes i del Mesquí, al Matarranya, s'hi presenta una facècia on la toponímia hi té un paper molt important:

Que quan Jesucristo donave la volta pel món predicant, pués va arribar al Mas de les Mates, la darrera vila que se parle castellano, i, com sempre s'han vollgut poc en Aigua(v)iva, pués lo van calentar, a Jesucristo, i lo van dixer a mitat camí. I allí ja el replegaven los d'Aigua(v)iva, i allí lo van dixer. I claro, com anave borratxo, pués allí los parlave el xapurriau. I claro, pués, los d'Aigua(v)iva van dependre lo xapurriau. Ací, a la Ginebrosa, tam(b)é, a la Canya(da), a la Torre, a la Codonyera. A la Codonyera ja se li va empear a passar. I quan los de Codonyera el van passar a la Torrocella, atra volta tornava a parlar ja castellano. (Recollida a la Ginebrosa).

Als relativament pocs apòlegs recollits els topònims hi són usats, com en general a la narrativa, per a donar versemblança al que hom conta. En un cas la rima suggereix el topònim usat en la facècia. Es tracta del conegut apòleg de la senyora de Tous, que per massa llépola es va arruïnar i que, ja a la misèria, en donar-li *pa i anous*, s'exclama que si hagués sabut com en són de bons el pa i les nous, encara fóra senyora de Tous (Recollit a Casseres).

La història oral, que per raons òbvies no tractaré ací, les llegendes i les tradicions, atès llur caràcter històric, tenen gairebé sempre una localització precisa —la xica tornada serp a l'Escresola, els diaplorsins de cal Xollat de Perves, la peça de les encantàries de Ca de Gaspar de Torre de Buir...— i tracten de personatges, si més no, suposadament reals: —el Baró d'Espés, Francés de Castanesa, la jove de Ca d'Alòs de Soperuny... En bastants de casos, com ja hem vist a les facècies, és l'etimologia popular la que a partir d'un topònim ha creat una llegenda o tradició, com ara la de Maella, on el topònim provindria de *mà d'ella* i d'ací la llegenda de la jove a punt de casar-se i que en exigir-li el senyor del castell que se sotmeti al dret de cuixa, ella li promet la seua mà. I efectivament se la talla i la hi lliura, ço que provoca que el senyor es peneideixi i d'ací ix el nom de la vila (Recollida a Calaceit). O la tradició del castell de Pagar, a l'Alta Ribagorça, ben coneguda a la comarca:

Abans jo crec que a Pagar era el castell que acudiva tot el Pirineo a pagar la contribució. Pra això li diven el castell de Pagar. No Pagar, no. És Pagar. (Recollida a Calbera).

El teatre, representat en els reculls, principalment, per les santantonades del Matarranya i per les pastorades de la Ribagorça, té, és clar, força onomàstica, però en fa un escàs ús específic: algun joc de mots a les pastorades (*RuedalRoda* a la pastorada d'aquesta mateixa vila a la Ribagorça), o de rimes a les santantonades. En una carnalada de Castigaleu hom passa revista, aprofitant-ne també les rimes, a totes les cases disseminades del terme.

El cançoner fa força ús, en les nombroses corrandes geogràfiques o de noms de persona, de l'onomàstica. L'afany de versemblança i l'argument, molt sovint satíric,

ho exigeixen. Són moltes les corrandes que comencen amb un topònim: *Al Barranc de Vallibona, a la Serra del Castell, Allà baix a les Morandes, a la Venta de Sant Joan...* Algunes viles, de xiques famoses, com és ara el cas de Castanesa, esdevenen tòpiques a les comarques corresponents. Per l'Alta Ribagorça n'hem recollit una dotzena llarga del tipus:

*Les mosses de Castanesa
quan baixen de Baciver
se'n diuen de l'una a l'altra:
—Tu prenyada i jo tam(b)é.* (Recollida a Sirès).

Sovint s'hi afegeix el joc de rimes:

*Ninà, ninà, niné
les gaites de Casserres.
Ninà, ninà, ninà
les gaites d'Almenar.* (Recollida a Alcampell).

i en algun cas el de mots:

*Camí de Caçorla
va una xavala:
ella va a Caçorla
i jo a caçar-la.* (Recollida a la Freixneda).

Les especials circumstàncies lingüístiques de l'Aragó de llengua catalana, marcat per una divisió dialectal prou considerable, i per la situació de frontera, ha portat també a l'aparició de corrandes on la toponímia va lligada a aquests fets:

*A Fraga en diuen barral,
a la Granja cantereta,
a Faió en diuen pitxell
i a Mequinensa argoleta* (Recollida a Mequinensa).

*Les mossetes de Maella
al gresol diuen candil,
a la paella sartana
i al jolivert perejil.* (Recollida a Massalió. També l'hem trobada a altres llocs referida a la Codonyera, a la Canyada de Beric, al Portal d'Horta i a la Pobra (de Massaluca).³

Els antropònims figuren abundantment en unes breus cançons, sovint de només dos versos, on hom glossa satíricament un nom propi, aprofitant-lo sovint per a la rima:

*Arnau, Arnau
tu tanques
i jo tinc la clau.* (Recollida a Maella).

De vegades també hi figura el joc de mots:

*Entre Migquinzet i Dineret
no van poder arribar a fer un ralet* (Recollida a Vall-de-roures, els noms són motades de gent d'aquella vila).

Molt característica de les corrandes és l'acumulació de topònims i antropònims, usant també les motades, i de vegades barrejant-ho tot:

*Saganta la cremada,
Mas Blanc lo sucarrat,
Estopanyà la gran vila
i Camporrells la gran ciutat.* (Recollida a Estopanyà).

*Àngel mandúrria,
Lifonso, lo guitarró,
Jandós, la pandereta
i Vidal, lo cantador.* (Recollida a Alcampell).

*Tringoletas del Ru,
pinyarissos de Gavàs,
piatarrois de Sant Martí
a ballar a Verí.* (Recollida a Gavàs).

Aquest darrer text és ja proper al de les tirallongues, que trobem especialment a la Ribagorça, si bé certs tipus no són desconeguts a les altres comarques. Les tirallongues se'ns presenten en forma d'enfilalls de locucions, que si bé solen contenir rimes internes, no solen rimar generalment entre elles. Cal distingir entre les tirallongues de pobles i les de les cases del diferents pobles. Entre les primeres n'hi ha algunes que presenten un breu argument: se sol tractar d'un personatge, de vegades de nom conegut —és el cas de les del Peirot—, que contenen breus versos satírics descrivint el que passa a cada un dels pobles per on van fent camí:

*Vai anar a Santa Lestra,
me van fer dormir dan la maestra.
Vai arribar a Morillo,
allà ja feva el pillo.
Vai arribara Seira,
allí vai passar la misèria.
Vai arribar als Congustros,
allí vai passar desgustos.
Vai arribar al Ru,
allí ja no tenia por a dingú.
Vai arribar a Castilló,
vai anar a casa Pruguenta
i me'n va sacar la roda*

*devant de toda la gente.
Vai anar a casa Castell,
me van sacar la pell.
'onque escansau que estava
me'n vai anar ta P(e)rafita.
A P(e)rafita me van fartar
de truita frita.
Me'n vai anar ta Sant Valeri
i en acabar hai anat a casa Rafel
i me van untar de mel.
Dispués me'n vai anar
ta casa Tomàs.
Allí me van fotre hasta el nas.
Avorriu que estava
me'n vai anar ta Gistau.
A Gistau me van fartar d' adobau
i em van tancar a un quarto
i me van tancar en clau. (Recollida a la Múria. Possiblement no sigui sencera i
alguns fragments semblen mal recordats).*

En altres caos l'enumeració de pobles va acompanyada de la motada corresponent, com he presentat adés en una corranda, o d'algun tret satíric dels seus habitants:

*A la Torre
el llop corre.
Al Villar
no el deixen puir.
A Brallans
aventen els cans.
A las Vilas
maravillas.
A Cercuran
molta tovalleta
i poco pan. (Recollida a Biasques).*

Tot i que són molt més freqüents a la Ribagorça, no manquen tampoc a les comarques del sud. Les que sí semblen ésser exclusives de la Ribagorça, facilitat possiblement per la baixa demografia dels seus nuclis de població, són les tirallongues de cases. En alguns casos poden superar, de tota manera, els trenta versos, com és el cas de Calladrons, amb 33 cases. Ací presento, però, la tirallonga de les tres cases de Saganta:

*A Seganta hi havie tres cases:
Portomeu ha vist la guineu,
Janfau la va ficar al cau
i Batiste atine que no ixque. (Recollida a Estanya).*

Finalment trobem casos de tirallongues fetes únicament de topònims, sense cap afegitó argumental —una veritable delícia per als apassionats de l’onomàstica:

*Nulles i Reus i Castellvell,
Almofter, la Selva, Massó i el Morell
i Aleixar, Montbrió i Riudoms,
Cambrils, Canonja, Picamoixons,
Fontcaldes i Maspujols,
Constantí, Riudecols.
La Plana i Mas de Bujols,
Vilaseca i l’Albiol,
Falset, Bellmunt i Porrera,
Gratallops i Cornudella.
Entre el Rourell i Llobar
Dos Aigües, Poboleda i Marçà. (Recollida a Calaceit).*

Les moixaines i jocs de falda, molt propers a les cançons, sovint es creen a partir de la rima d’un nom:

*Las gallinetas de Biascas
fan veri que ponen ous
i ponen clascas. (Recollida a Beranui).*

*Montoliu toca la missa
i no la diu.
I la Montoliva tocava la missa
i no la diva. (Recollida a Biasques).*

*Bernat, Bernat,
pega’t al cap
i en una pedra
fes-te un forat! (Recollida a la Vall del Tormo).*

Les oracions, per llur temàtica, esmenten evidentment topònims i més encara antropònims, especialment hagiònims, sense fer-ne però altre ús, sinó el que reclama l’argument. El mateix passa amb les pseudoracions, amb casos de paròdia a base d’enumeracions antroponímiques.

*A Castanesa los enemigos del alma són tres:
Carrera. Don Rafel i Francés. (Recollida a Bonansa).*

Els encantalls es formen sovint a partir de la rima d’un hagiònim, relacionant-lo argumentalment amb les virtuts que se solen atribuir al sant en qüestió:

*Santa An(n)a, flama!
Sant Roc, foc! (Recollida a Pardinella. Es recita en encendre el foc).*

En el cas de l'encantall formulat enfront del plegamans, que hem recollit a la Codonyera:

*Andreu, Andreu,
plega los braços
per l'amor de Déu.*

hi juga un paper la comparació de l'insecte amb la creu de Sant Andreu. Andreu ha acabat per significar plegamans en el català de la Codonyera.

Un cop més la situació fronterera ha portat a la creació del següent encantall; que hom recita a la marieta posant-la al palmell o a la punta dels dits:

*Salamí, Salamó,
ta on mi casaré jo?
Ta Catalunya
o t'Aragó?* (Recollida a Soperuny).

Algunes mimologies sorgeixen de l'onomatopeia d'un nom, i així tenim:

Esplluga, Llastarri, la Torre i els Masos tam(b)é.
per indicar la mimologia de l'acordió a Sopeira.

I hom afirma a Cretes i a la Torre del Comte que la griva crida:

Tia Maria! Tia Maria!
i a Roda que les campanes en voltar diuen:

Valeret! Valerot! Valeret! Valerot!

Uns quants embarbussaments han sorgit a partir de la rima o també de la rima i certa semblança fònica d'un topònim amb un mot determinat. Aquest darrer cas el trobem en l'exemple següent:

*A Calladrons
a collir codonys.
Cada codonyada
una dona prenyada.* (Recollit a Natjà).

El primer cas el tindríem substituïnt en l'embarbussament anterior *Calladrons per Visalibons*, que hem recollit, per exemple, a Esdolomada. Curiosament, malgrat que una de les viles del Matarranya s'anomena precisament la Codonyera, no hem trobat cap exemple d'embarbussament on es faci servir aquest darrer topònim, tot i que sí que es fa en altres indrets del domini lingüístic, per exemple a tota la regió del Carxe.

Molts de tornaveus són fets a partir de la rima amb un o altre topònim. Així davant de la pregunta *A on vas?* s'obté la resposta *A Gavàs*, per exemple a Espés, però a Sirés i a Betesa contesten *A Salàs*, i a Areny que *A Pallars*. Quan a Aulet, ara colgat per les aigües de l'embarbussament d'Escales, hom preguntava *D' on vins?* la resposta era *D' Alins*. El mateix passa amb els antropònims: *Com te dius?* *Fullanius*, que diuen a Mequinensa, i també barrejant topònims i antropònims: